MÕNINGATEST JULGEOLEKUORGANITE MATERJALIDEGA SEONDUVATEST ALLIKAKRIITILISTEST PROBLEEMIDEST

Repressiivorganite rolli selitamise tähtsust totalitaarsete reLiimide toimemehhanismide mõistmisel on raske ülehinnata. Täiel määral ja eriti kehtib see mõistagi ka nõukogude süsteemi kohta. Pea võimatu on nimetada eluala, mis ühel või teisel viisil ei oleks julgeolekuorganite huvi- ja mõjusfääri kuulunud. Ehkki lisada tuleks kohe, et see mõju kvalitatiivselt ilmselt siiski mitte nii orwelllikult totaalse haardega ei olnud nagu nimetatud organite töötajad ja nende suunajad ise mõista andsid.

Ülalöeldust tuletub, et meie käsutuses olevatel ENSV Siseministeeriumi (edaspidi SM) /julgeolekuorganite materjalidel Eesti lähiajaloo seisukohalt oluline väärtus on.

Enamikku nimetatud materjalidest, mis Eesti Vabariigi piires asuvad, säilitatakse Eesti Riigiarhiivi Filiaalis (Parteiarhiivis) (edaspidi ERAF).

Laiemale avalikkusele on nõukogude sunniaparaadi dokumendid olnud kättesaadavad 1990ndate aastate algupoolelt. Kuna teaduslik uurimistöö teatavasti pikemaajalist süvenemist eeldab, on täiesti mõistetav, et esialgu arhiivi talletatu eelkõige massimeedia kaastöötajate ehk jälle publitsistide kaudu vahendus/vahendub. Valdavalt tuleb nimetatute valgustav-tutvustav tegevus kahtlemata positiivseks tunnistada, ehkki, nagu seda igal elualal võib ette tulla, teemaga mõnikord on tegelema asunud ka mitte eriti uuriva ajakirjanduse esindajad kes poole sajandi tagustest sündmustest päevauudiseid tekitavad.

Ajapikku on hakanud ka selguma üldisemad probleemid kõne all olevate materjalide kasutamisel ja tõlgendamisel.

Alljärgnev olekski katse allikakriitilisest vaatepunktist mõningatele üld- ja ka üksiküsimustele

tähelepanu osutada.

Riigiarhiivi filiaalis säiliatavad SM/RJK (Riikliku Julgeoleku Komitee) materjalid on tavapärasest erineval viisil arhiveeritud, provenientsiprintsiibist suurt pidamata - ühe fondimoodsustaja dokumendid on mitmes erinevas fondis, omaette fonde on moodustatud üksikute sündmustega näit. küüditamistega seonduvatest materjalidest; mõne allosakonna materjale võib leida mitmest erinevast fondist jne.. Jämedates joontes võib kõnealuse materjali jaotada 4 gruppi : juurdlustoimikud; massioperatsioonide käigus väljasaadetute (1941. ja 1949. a. küüditmine, 1951.a. jehhoovatunnistajate väljasaatmine) arvestus- ja isiklikud toimikud; nn. väljasõidutoimikud ja üksikute SM/julgeolekuorganite osakondade ja allasutuste materjalid (kinnipidamisasutused, miilitsaosakonnad, RJK kaadriosakonna eriinspektsioon, siseministeeriumi keskaparaat jne.).

Käesolev ettekanne toetub põhiosas ERAF fondile nr.131 - ENSV Ministrite Nõukogu j.a. RJK Eriteadaannete materjalid . Tegu on ilmselt osaga RJK arhiiveeritud materjalist , st. materjalist, mis ei olnud enam operatiivkasutuses, fondi 131 võib hinnata ka arhiivikollektsiooniks.

-2-

Arhiivi anti nimetatud fondi 419 säilikut Riigi Kaitsepolitseiameti poolt üle üle jaanuaris 1995a.. Fondi juurde kuulub ka kartoteek viiteandmetega ca 2000 isiku - tapetud metsavenna või kaasaaitaja ja metsavendade poolt tapetute kohta.

Fondi piirdaatumiteks on aastad 1940-1965. Sõjaeelset perioodi puudutavaid dokumente on minimaalselt , valdav osa arhivaalidest pärineb 1945.-50ndatest aastatest.

Olulise osa arhiivifondi materjalidest moodustavad eriteadaanded, õiendid, operatiivkokkuvõtted ja aruanded (igapäevastest operatiivteadaannetest põhjalike aasataaruanneteni), lähetatud hierarhiliselt - linna - ja maakonna (rajooni) osakondadelt ENSV SM/ julgeoleku keskorganitele, viimastelt omakorda NSVL julgeoleku keskaparaadile ja ENSV juhtkonnale - EKP Keskkomiteele ja Ministrite Nõukogule, kus nendega ilmselt tutvus vägagi piiratud arv isikuid.

Nimetatud dokumendid kajastavad muuhulgas nn.poliitilise banditism (st. suures osas metsavendluse) vastast võitlust, nõukogudevaenuliku tegevuse tõkestamist, elanikkonna üldise meelsuse fikseerimist jne..

Nn. banditismiilminguid puudutavad materjalid sisaldavad andmeid rühmituste liikmetest, saksa armees või ”Omakaitses” teeninutest, end varjanutest, legaliseerunutest, relvastatud kokkupõrgetest, teostatud operatsioonidest, julgeolekuorganite agentuurist jms. aga ka nõuk. vägede marodööritsemisest.

”Nõukogudevaenulikus tegevuses” kahtlustatavaid puudutava materjali hulgas leidub, vastavuses formuleeringu laialivalguvusega, andmeid ”salaorganisatsioone” moodustanud algkooliõpilastest alates tippintelligentsi esindajate ja Eesti Vabariigi aegsete ühiskonnategelasteni välja. Laialdaselt on dokumenteeritud ka erinevate konfessioonide vaimulike ”agentuur-operatiivtöötlus”. Kajastamist on leidnud ka elanikkonna meelsus üldisemalt, seda eriti seoses mingite kindlate sündmustega (valimised, riigijuhtide surm vms.).

2. osakonna aastaaruannetes sisaldub põhjalik ülevaade ka vastuluure alasest operatiiv-agentuurtööst 1950ndatel aastatel

Omaette rühma moodustavad materjalid mis puudutavad Kirde-Eestis ja mujal paiknenud erireLiimseid tööstusettevõtteid.

Fondi kuulub ka nn. sisemise asjaajamise materjale - osakondade juhtkonna vahetuse või ümerformeerimise puhul koostatud dokumentatsiooni ja inventari nimekirjad üleande-vastuvõtu aktid, toimikute nomenklatuurid, arhiivi antud või hävitatud dokumentide nimistud ja nimekirjad, raamatupidamise aruanded (kust võib leida andmeid muuhulgas ka eriotstarbeliste kulutuste - agentuuri tasustamine, salakorterite pidamine jms. kohta).

Esmane probleem, millega uurija ilmselt põrkub, on raskused endale fondimoodustajast - siinkohal siis NSVL julgeolekuorganitest, minimaalselt vajaliku ettekujutuse loomisel. Sagedased ümberkorraldused riigiaparaadis, rahvakomissariaatide/ministeeriumite liitmised

ja lahutamised sünnitavad nimerägastiku OGPU, NKVD, NKBG, MVD, MGB, KGB; GRU-st ja SMER·-ist rääkimata.

-3-

Suurusjärgu võrra probleemsem on orienteerumine nimetatud organite sisemises struktuuris.

Kindlasti tuleks aga silmas pidada, et nimetatud ülevaatlikumad trükised kirjeldavad NSVL julgeolekuorganite üldstruktuuri mis kohapealsete (Eesti NSV) allüksuste struktuuriga ei pruugi üks-üheselt kattuda.

Näiteks kuulus banditismivastane võitlus üleliidulises mastaabis 1950.a. juulini NSVL Siseministeeriumi kompetentsi. Kummatigi kannab Eestis (ka Leedus, Lätis , Lääne -Ukrainas) juba 1947.a. jaanuarist metsavendluse ehk "poliitilise banditismi" vastase võitluse pearaskust mitte Siseministeerium vaid Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi banditismivastase võitluse osakond, sama aasta juunist-juulist 2N osakond. Aruanded esitati NSVL RJM 2. Peavalitsusele, mille tegevuse peasuunaks oli vastuluure.

ENSV julgeolekuminister B.Kummi direktiivis 25.03.1947.a. määratakse:

"Seoses SM [banditismivastase võitluse osakonna] ja maakonnaosakondade banditismivastase võitluse jaoskondade üleminekuga Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi alluvusse ja banditismivastse võitluse operatiiv-agentuurtöö õigeks korraldamiseks, sätestada, et RJM osakond, RJM maakonnaosakonnad ja maakondade BVV jaoskonnad teostavad agentuur-operatiivtööd kogu ENSV territooriumil /linnades ja maarajoonides/ ja nende töö peasuunaks on [võitlus] poliitilise banditismiga.[...] Juhtudel, kui agentuurtöötluse käigus, kinnipeetud kurjategijate osas läbiviidud uurimise või kuritegude juurdlusel selgub, et asi ei ole poliitilise banditismi värvinguga, antakse juurdlusmaterjalid ja kinnipeetud kurjategijad organi ülema sanktsiooniga üle SM maakonnaosakonnale, millise funktsiooniks on võitlus kriminaalse banditismiga.[...].

Kohalikud iseärasused ei põhjustanud erinevusi mitte üknes organite struktuuris vaid ka

töömeetodites.

Näitena võiks siinkohal tuua Venemaal 1920ndatest aastatest rakendatud nn. hävitusagendid , kellele muuhulgas võidi anda ka ülesandeid reLiimi vaenlaste füüsiliseks likvideerimiseks.

RJK kõrgema kooli vastuluuretegevuse sõnastik annab terminile “hävitusagent” jägneva seletuse - ”riikliku julgeoleku organite agent kes lahingvarustust kasutades täideb eriülesandeid. H.-a. värvatakse reeglina nõukogude patriootide hulgast, kes, omades vastavaid võimalusi ja isikuomadusi, on ideelistel kaalutlustel valmis eluga riskides rakendama otsustavaid meetmeid.

-4-

H.-a.-na võib kasutada ka RJK poolt kinnivõetud ja värvatud vaenlase diversiooni-luuregruppide ja natsionalistlike bandede liikmeid. 1940.-50. aastatel värvati Lääne-Ukraina ja Baltikumi territooriumil h.-a. natsionalistliku põrandaaluse [liikumise] osaliste hulgast.[...]”

Allakirjutanu on hävitusagente puudutava materjaliga pisut põhjalikumalt tutvunud ega oska Eestis tegutsenud nimetatud kategoori agentide puhul nimetada tõepoolest ühtegi kes oleks “nõukogude patrioodina ideelistest kaalutlustest lähtudes” tegutsenud.

1940-50ndatel aastate salajaste kaastööliste puhul on rõhuvas, et mitte öelda absoluutses, enamuses tegu nn. kompromiteerivate materjalide alusel värvatutega, märkused nn. patriootlike tunnete ajel värvatutsest on üsna haruldased.

Arhiivis olevaid julgeolekuorganite materjale iseloomustab eelkõige märksõna fragmentaarsus mida võib pidada kõigi allpool mainitavate probleemide algpunktiks**.** Mõistagi on meie käsutuses olev vaid murdosa dokumentidest, mis nimetatud asutuste Eesti territooriumil tegutsemise käigus tekkinud/tekib.

Nagu mainitud, on säilinud näiteid mõningate allüksuste ettekannetest oma ametkonna juhtkonnale või kõrgematele partei ja riigiorganitele ning sisemise asjaajamise materjale, pea täielikult aga puuduvad näiteks paljud operatiivtöö käigus tekkinud dokumendiliigid - agentuurtöötluse toimikud, jälgimistoimikud, agentide isiklikud toimikud loomulikult. Siinkohal aitab pilti pisut täiendada meil olemasolevate materjalide kõrvutamine eelkõige Leedus ja Lätis säilinuga - õnneks-kahjuks on kolmes riigis õnnestunud üle võtta üsna eritüübilist materjali.

Olemasolevate allikate puhul tõusetub mõistagi esmaselt küsimus usaldusväärsusest ja autentsusest.

Arhiivis teadlikele võltsingutele sattumise riski võib pidada suhteliselt vähetõenäoliseks. (Siinkohal on juttu mõistagi üksnes nn. tänapäeva suunatud võltsingutest ja kindlasti mitte ülekuulamisel väljapekstud tunnistuste tõepärasuse hindamisest, millel peatun allpool). RJK teadolevalt muidugi fabritseeris dokumente üksikisikute, organisatsioonide jne. kompromiteerimiseks. Püüdes ennast asetada mõne vastava ametkonna töötaja rolli, tekib küsimus otstarbekusest. Kas on mõtet (ja oli 1980ndate aastate lõpul aega) sobitada töödeldud dokumente Eesti riigile üle antavate 1940.-50. aastate materjalide hulka, lootuses, et need Parteiarhiivi riiulilt kunagi mõne uurija või ajakirjaniku abil avalikkuse ette jõuavad ja ühiskonnas vajalikku resonantsi tekitavad? Pigemini võiks siis koostada ja vajalikul hetkel lekitada mingit kindlat liiki üksikdokumendi - agenditoimiku, “podpiska” või nn. väljasõidutoimiku, milliseid teadupärast mõnikümmend tuhat teadmata radadel ringi rändab.

Paradoksaalsel kombel võib materjali usaldusväärsust kergitada ka julgeolekutöötajate eneste kinnitus, et võltinguid kasutati.

-5-

ERAF fondist nr.131 leidub muuhulgas Julgeolekuminister kindralmajor B.Kummi direktiiv 04.03.1947.a. soovitusega operatiivtöötajatel "süstemaatiliselt kompromiteerida bandiitlikke grupeeringute juhte bandiitide ja kohalike elanike silmis agentuuri kaudu levitatavate kuulujuttude teel ja operatiivtöötajate poolt "kaotatud" dokumentide kaudu, mis näitavad üksikute bandede pealike ja bandiitide sidemeid RJM organitega." Ei ole vist eriti tark tegu lisada tegelikke võltsinguid materjalikogumile kus sisalduvad suunised nende kasutamiseks.

Järgmise momendina tuleks tähelepanu pöörata dokumentide mitmetüübilisusele ja eritasandilisusele.

Mitmetüübilisuse all pean silmas seda, et dokumentide hulgas leidub nii originaale kui ka koopiaid ja ärakirju (originaaliks loetakse adressaadini jõudnud dokumenti, saatjale jäänud eksemplari puhul on tegemist ärakirjaga). Uurimistöös ja publitseerimisel tuleks mõistagi eelistada originaali, Moskvasse läkitatud ettekanded on laiali mitmesVenemaa arhiivis ja neile ligipääs on teatavasti problemaatiline. Üldiselt tundub, et saatjale - ENSV julgeolekurganitele jäänud ja adressaadini - NSVL julgeolekuorganite juhtkonnani jõudnud dokumentides ei tohiks olulisi erinevusi olla, kohati on ärakirja teksti siiski tehtud käsikirjalisi parandusi - täiendusi mis ei luba 100% kindlusega väita , milline oli lähetatud ettekande või teadaande täpne tekst.

Eritasandilisuse puhul peetakse silmas seda, et arhiivimaterjalide hulgas esineb repressiivorganite mitmete allüksuste materjale, mis omakorda lähetatud erinevate tasandite riigivõimu- ja valitsemisorganitele. Teatavas osas on seega võimalik materjale kõrvutada. Selline paljusus tuleb uurimistöö puhul loomulikult ainult kasuks, võimaldades fakte mitmest allikast üle kontrollida - võrrelda. Samas tuleb aga mõne perioodi või haldusüksuse puhul piirduda oluliselt lünklikuma allikalise baasiga mis kokkuvõttes üldistuste tegemist raskendab.

Mõnigi kord võib põrkuda vasturääkivustele ja lahknevustele eri tasandi aruannetes.

Näitena võiks siinjuures tuua 1946.a. Harjumaal agent "Atseliku" abil läbiviidud metsavendade Endel ja Lembit Rajandi (esineb ka nimekuju Raiend) likvideerimisoperatsiooni kirjeldused.

SM Harjumaa Osakonna ülema asetäitja major Lillipuu ja SM Harjumaa Osakonna BVVO ülema kapten Balandinski 1946.a ettekandes ENSV SM BVVO ülemale alampolkovnik Iivagale:

"12.07. s.a., 7 päeva peale ülesande saamist, tegi "Atselik" kindlaks terroristi punkri asukoha, punkris viibis ka viimase vend Raiend, Lembit, kes oli kinnipidamiskohast põgenenud.

Punkris viibides kasutas agent soodsat hetke, haaras Raiend, Endlile kuulunud saksa automaadi ja tappis mõlemad bandiidid, mõlemad laibad vedas ta teele, et takistada nende peitmist teiste bandiitide poolt, kes juhuslikult punkrisse võisid tulla. Agent peitis ennast metsa, jälgides ümbrust hetkeni, kuni laibad avastati kohalike elanike poolt, kes sellest miilitsale teatasid [...]. Agent "Atselikule" on antud uus ülesanne legaliseerunute töötlemisel. Bandiit-terrorist Raiendi hävitamise ülesande täitmise eest on agent "Atselik" meie poolt tasustatud."

Sama operatsiooni kirjeldus siseminister A. Resevi ja SM BVVO ülema Iivaga ettekandest NSVL SM BVV Peavalitsuse ülemale kindralleitnant Leontjevile:

-6-

"[...]SM maakonnaosakonna poolt värvati peale operatiivtöötlust pseudonüümi "Atselik" [...] all varem legaliseerunu - korduvalt karistatud ja vahi alt põgenenud kriminaalkurjategija, keda tundsid nii kohalikud elanikud kui ka bandiidid.

Uurimise ajal oli ta avameelne ja, eesmärgiga oma süü lunastada, andis lubaduse SM organeid abistada.

Arvestades agent "Atseliku" avameelsust ja tahtejõulist iseloomu saadeti ta peale põhjalikku instrueerimist Rajandi tõenäolisse asupaika ülesandega ta füüsiliselt hävitada.[...]

Kuuendal "illegaalses olukorras" oldud päeval õnnestus "Atselikul" metsas enda varjamise paiga lähedal märgata Rajand, E. koos vennaga [...] kes olid relvastatud automaadi ja vintpüssiga. "Atselik" jätkas varjatud vaatlust ja tegi kindlaks, et vennad Rajandid tihedas põõsastikus sõid ja seejärel magama heitsid.

Mõnda aega oodanud ja veendunud, et vennad on magama jäänud, lähenes agent neile, haaras magava Rajand, E. juurest automaadi millest tulistas viimase pihta valangu. Samal ajal üritas teine bandiit agent "Atselikku" vintpüssist tulistada kuid agent neutraliseeris tänu oskuslikule ja otsustavale tegutsemisele enda vastu suunatud ründe, tappes ka Rajand,

Lembitu."

Põhimõttelist lahknevust ju pole - aktsioon oli resultatiivne, metsavennad likvideeriti. Kui aga juba peeti vajalikuks operatsiooni käiku nii detailselt kirjeldada, millest tekivad siis erinevused kahe ettekande vahel? Moskvasse lähetatud ettekandes rõhutatakse agendi kriminaalset minevikku, juhuslikku kohtumist. Maakonnaosakonna ettekandest võib järeldada agendi lähemaid sidemeid metsavendadega (viibis koos nimetatutega punkris).

Nagu märgitud, tuleb mõnel puhul piirduda suhteliselt väheinformatiivsete ettekannetega EKP-le ja ENSV Ministrite Nõukogule.

Kompartei oli kahtlemata kõrgeim direktiivorgan ja julgeolek suuniste elluviija. Ehkki siinkõneleja ei ole küsimusega süvenenult tegelenud, võiks siiski märkida julgeolekuorganite ja liiduvabariigi parteilise juhtkonna suhete puhul teatud kahetisust ja muutlikkust.

Nii on näiteks 1940date aastate ettekanded EKP KK-le üsna napisõnalised sündmuste loetelud.

Mõningasele usalduse defitsiidile viitab näiteks ka tõik, et 22.07.1947 ENSV RJM käsu nr.0043 "Otsustavate meetmete rakendamisest ENSV territooriumil tegutsevate relvastatud natsionalistlike bandede likvideerimiseks" tutvustamisel EK(b)P maakonnakomiteede esimestele sekretäridele annab ENSV Riikliku Julgeoleku ministri asetäitja polkovnik Pastelnjak korralduse välja jätta, st. sekretäridele mitte tutvustada, operatiiv-agentuurtööd puudutavad käskkirja punktid 4-6.

Samas on 1950datel EKP KK sekretäri lauale jõudnud aruanded oluliselt üksikasjalikumad, sisaldavad ka agentuurtöö peensusi ega erine oluliselt kohalike julgeolekuorganite poolt Moskva keskasutusele lähetatud ettekannetest. Võiks ju arvata, et muudatuse põhjuseks osalt VIII pleenumil toimunu võis olla.

Suhete teatud ambivalentsust näitavad ka julgeolekuorganite keskorganite korduvad direktiivid arvata agentuurvõrgust välja partei-, nõukogude-, ametiühingu-,

komsomoliorganisatsiooni juhtivtöötajad ja paretiorganeid teenindavad töötajad. Nimetatud korraldused on julgeoleku kohalikes (rajooni) organites vastuseisu leidnud, mistõttu võib

järeldada, et initsiatiiv lähtus parteiorganitest kes võisid prognoosida potentsiaalse konflikti võimalust nimetatud kategooria isikute topeltalluvuses (partei- ja julgeoleku liinis).

Järgnevalt tulekski peatuda agentuurvõrku värvatutega seonduvatel, erilist ettevaatlikkust nõudvatel, probleemidel.

Nagu öeldud, ei ole laiema avalikkuse käsutususes olulise tähtsusega materjale, näiteks agenditoimikuid. Siiski võimaldavad olemasolevad dokumendid tuvastada nii mõnegi omaaegse salajase kaastöötaja isiku.

Reeglina võis julgeolekuorganite dokumentides kasutada üksnes agendinime, seda näiteks ka finantsdokumentides agentidele hüvitiste maksmisel. Üksikutel juhtudel, aruannetes peamiselt seoses värbamise asjaolude kirjeldamisega, jäeti agendinime järele teksti lünk kuhu agendi kodanikunimi käsitsi kirjutati, mis võib tekitada raskusi õige nimekuju tuvastamisel (eriti kui arvestada, et dokumendid on valdavalt venekeelsed). Värbamise fakt ei anna mingit tunnistust sellest, et isik julgeolekuorganitega ka sisulist koostööd tegi. Hulgaliselt on näited sellest, et mingit sisulist informatsiooni ei edastatud, oma agendistaatus paljastati või topeltmängu üritati. Paraku võib olla säilinud/kättesaadav üksnes värbamise fakti kajastav dokument.

Mõistagi ei saa välistada, et üldiselt aruandluslembelises õhkonnas ka julgeolekutöötajad oma raportites statistilisi andmeid endale soodsas suunas kohendasid või ebõnnestumisi pehmendada üritasid, näiteks kasutatakse korduvalt sarnast formuleeringut: "agent peale värbamist andis algul väärtuslikku informatsiooni, hiljem asus aga organite petmise teele", kusjuures jäetakse mainimata, milles seisnes esialgne "väärtuslik informatsioon". Siisiki tundub, et ka sisekontroll üsna tõhusalt toimis ja sanktsioonid ebaausate t‰ekistide suhtes olid kiired järgnema.

Kindlasti tuleks silmas pidada ka tõsiasja, et sageli ajaliselt ja geograafiliselt lähestikku (ühe maakonna piires) võis tegutseda mitu erinevat agenti ühe ja sama pseudonüümiga ("Jaan", "Jüri", Mets", "Kivi").

Sellised kokkulangevused on fikseeritavad näiteks Eesti NSV Siseministeeriumi Keskaparaadi materjalide hulgas säilitatavatest banditismivastaste osakondade agentuuri nimekirjadest 1947a.-st.

Päevakajalisem segadus agendinimede ümber toimub ilmselt August Sabbe kaasuse ümber. Juhtum on ootamatult laia kõlapinna leidnud ehkki Sabbe värbamise katset on kirjeldatud juba 1992.a. ilmunud M.Laari raamatus "Metsavennad".

Kõigepealt lansseeriti ajakirjanduses väide, et A.Sabbe värvati agendiks pseudonüümiga "Ivan", hiljem väideti: "mitte "Ivan" vaid "Jaan"" ja kolmanda versioonina ""Jaan", venepäraselt "Ivan"".

RJM Võrumaa osakonna ülema major Puskarjovi ettekandes ENSV RJM 2N osakonna ülemale polkovnik Taeverele selgub, et 1949.a. juulis on Võrumaal värvatud nii agent “Jaan” kui ka agent “Ivan”, tegu on siiski erinevate isikute, mitte kahestunud A.Sabbega.

18. juulil 1949.a. peeti Sabbe varjatult kinni, kuulati üle, värvati pseudonüümi “Jaan” all ja saadeti nn.”illegaalsesse olukorda” eesmärgiga

-8-

imbuda Jaan Rootsi juhitud metsavendade rühma. Ei ole teada, et Sabbe oleks julgeolekuorganitele mingit informatsiooni edastanud, ilmselt on ta ennast uuesti tegelikult varjama hakanud, 1950ndatel aastatel figureerib ta igatahes tagaotsitavana.

Samas RJM Võrumaa osakonna ettekandes, kirjeldatakse ka teise agendi värbamist 02.juulil

1949 kelle pseudonüümiks sai “Ivan”, (on toodud ka tema kodanikunimi) ja kes suunati Johannes Heska juhitud metsavendade rühmitust otsima.

Võimalik, et täiesti ilmselget asja üle korrutades, tuleks rõhutada, et repressiivorganite materjalidele keskendudes ei tohiks silmist lasta fakti, et tegu on valdavas enamikus ühepoolse(külgse) materjaliga. Selle tõsiasja hägustumist võib soodustada see, et suurem jagu, võimuorganite siseringlusesse mõeldud, dokumente on ideoloogilisest retoorikast suhteliselt vabad. Ilmeka kontrasti tekitavad siinjuures julgeolekuorganitega kooskõlastatud, laiale avalikkusele mõeldud “Kõik tööle!” laadsed legaliseeruma õhutavad üleskutsed kõrvuti tegelikkuses rakendatud meetodite kirjaldustega.

Julgeoleku materjalide hulgast või kriminaaltoimikutele lisatud asitõendite hulgast võib küll vähesel määral leida ka repessioonide ohvrite seisukohti avavat autentset materjali - päevikuid, erakirju, lendlehti vms.. Enamasti tulevad aga tasakaalustava tegurina arvesse üksnes suuline pärimus või aastakümneid hiljem kirja pandud mälestused kõigi oma vooruste ja puudustega. (Siinkohal oleks vajalik muuhulgas uuesti viidata ülaltoodud B.Kummi juhistele kompromiteerivate kuulujuttude ja dokumentide levitamiseks.)

Omaette kategooria moodustavad ülekuulamiste materjalid (kriminaaltoimikutes ERAF f.129 ja f.130). Loomulikult on kõik läbi aegade juurdlus/karistusorganitele antud tunnistused erivormilisi psühholoogilise või füüsilise surve meetodeid rakendades hangitud. Eriti drastilised juhtumid välja arvates, võib kõrvalseisjal üksikasjus kaunis raskeks osutuda selle piiri tabamine, kus tõeste ütluste andmine asendub valmisolekule ükskõik millele alla kirjutada.

Nõukogude repressiivorganite vastavate meetodite kirjeldusi on tänaseks ilmunud ajalookirjanduset leida hulgaliselt, kajastusi neist leidub ka arhiivimaterjalides. Eelkõige mainigem siin kassatsioonikaebusi ja proteste, mida uurimistoimikutes hakkab arvukamalt esinema mõistagi 1950ndate aastate teisest poolest ja siseministeeriumi/julgeolekuorganite kaadriosakonna juures tegutsenud eriinspektsiooni materjale (ERAF, fond.134). Viimatinimetatud allüksus tegeles julgeolekutöötajate seaduserikkumiste ametkonnasisese juurdlusega.

Süüdimõistetute avaldustes räägitakse üldiselt ähvardustest, peksust, öistest või tõlgita läbiviidud ülekuulamistest, samuti sellest, et kirjutati alla ebaõigeid ütlusi sisaldavatele protokollidele lootuses neist kohtus lahti öelda - sageli võis aga järgneda Erinõupidamise

otsus kohtualuse osavõtuta jne..

Eriinspektsiooni materjalides leidub dokumente juurdlustest julgeolekutöötajate osas, keda süüdistati “füüsilise mõjutamise meetodite sanktsioneerimata rakendamises.” Toodud eufemismiga märgiti kinnipeetavate piinamisi “lihtsalt peksust” rafineeritumate võteteni nagu

-9-

hukkamise instseneering vms.. Süüdistuse sõnastus viitab sellele, et näidatud võtete kasutamine võis ka sanktsioneeritud olla, vähemalt ühel juhul (1947.a.) on juurdlus lõpetatud põhjusel , et “erireLiimi arreteeritu suhtes [...] sanktsioneeris kindralleitnant Gorlinski”. Tundub, et sageli piisas juurdluse lõpetamiseks julgeolekutöötaja kinnitusest, et ta “kategooriliselt eitab füüsilise mõjutamise meetodite rakendamist”.

Kõrgendatud tähelepanuga tuleb suhtuda ka ettekannetesse elanikkonna hulgas levivatest meeleoludest, mille koostamisel kasutati eelkõige informaatorite ettekandeid aga ka erakirjavahetuse kontrollimisel vms. vahenditega kogunenud andmeid. Nimetatud ettekanded on enamasti sarnase struktuuriga - algul tuuakse esile "positiivsed reageeringud" ja seejärel "negatiivsed ilmingud". Sageli on näited aga juba keeleliselt sedavõrd erinevad, "positiivsel" juhul kantseliidist ja loosunglikkusest pundunud, mis kahtlusi tekitab, et kõneleja või kirjutaja ajuti vähemalt aimas, kes tema seisukohavõtud fikseeris ja kuhu need lõpuks välja jõudsid.

Mõistagi tekib julgeolekuorganite materjalide seonduvalt hulgaliselt eetilist laadi probleeme.

Kokkuvõtteks: Eestis seadusega reglementeeritud korras säilitatavaid ja kasutatavaid NSVL repressiivorganite tegevust kajastavaid allikaid võib üldiselt hinnata autentseiks ja sellelt seisukohalt lähtudes ka usaldusväärseiks, erinevad tõlgendusvõimalused mõistagi vabaks jättes. Küll peaks aga äärmise ettevaatusega suhtuma väljaspool arhiive ringlevatesse analoogilise temaatikaga dokumentidesse.

Peeter Väljas

ERAF arhivaar